

МОРФОЛОГІЧНА КАТЕГОРІЯ ОСОБИ У СВІТЛІ МІЖЧАСТИНОМОВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Н. Ю. ЯСАКОВА, доктор філологічних наук, доцент,
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
E-mail: n.yasakova@ukma.edu.ua

Анотація. У статті проаналізовано морфологічну категорію особи з погляду її ролі у взаємодії центральних частин мови у складі речення. Встановлено, що в іменнику особа має класифікаційний характер, частково виявляючись у словозміні, а в дієслові є словозмінною категорією. Специфічна розгалуженість загальної категорії особи, де іменник є центральним з погляду семантики, а дієслово – з погляду формальної репрезентації, зумовлює різноманітність вираження персональних значень на синтаксичному рівні. Мовець має змогу в різний спосіб актуалізувати розподіл комунікативних ролей, який є обов'язковим для формування речення.

Периферійна і для іменника, і для дієслова категорія особи засвідчує їхню здатність до взаємодії на семантико-синтаксичному й формально-синтаксичному рівнях. Комунікативно орієнтована морфологічна категорія особи має когнітивне підґрунтя, а також забезпечує формальну узгодженість підмета й присудка за особою.

Різноспрямованість особи потребує глибшого вивчення у зіставленні з іншими категоріями, що забезпечують взаємодію іменника і дієслова. На часі й адекватна інтерпретація механізму взаємодії морфологічних категорій із категоріями ієрархічно вищого рівня.

Ключові слова: морфологічна категорія особи, іменник, дієслово, предикативність, персональність

Актуальність. Опис морфологічної системи української мови в навчальних, а часті й наукових, працях зорієнтований насамперед на встановлення характеристик, що дають змогу диференціювати частини мови. Найдокладніше потрактовано морфологічні категорії, специфічні для певних лексико-граматичних класів. Однак такий підхід не дає адекватного уявлення про функціонування мовної системи: частини мови постають як локальні утворення, згруповані навколо іменника й дієслова. Вияскравлені відмінності цих частин мови створюють хибне уявлення про їхню цілковиту розмежованість, відірваність одне від одного, відсутність семантичних зв'язків, що виявляються на рівні морфології. У тіні залишаються ті характеристики, що уможливають тісну взаємодію іменника й дієслова у складі речення, зокрема морфологічна категорія особи, що властива обом згаданим частинам мови.

Морфологічна природа лексико-граматичних одиниць когнітивно й комунікативно зумовлена. Вона відбиває не лише те, як людина категоризує, членує світ, а й те, як виокремлені фрагменти поєднуються свідомістю в єдину багатовимірну картину. Адекватна інтерпретація морфологічної системи повинна враховувати відсутність жорстких, непроникних меж, наявність численних зв'язків, функційну злагодженість складників (див., напр. [6]). Уже на рівні морфологічних категорій закладена можливість взаємодії частин мови у складі комунікативної одиниці, і їхній комплексний опис повинен її виразно оприявнювати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цілісність морфологічної системи увиразнив функційний підхід, що дав змогу виявити підпорядкованість частиномовних категорійних функцій творенню одиниць ієрархічно найвищого мовного рівня. Значним внеском у формування сучасного бачення морфології української мови стала праця І. Вихованця «Частини мови в семантико-граматичному аспекті», зокрема, завдяки аргументованому виокремленню й протиставленню частин мови субстантивного й предикативного типів, центральними з-поміж яких визнано іменник і дієслово [2]. Етапною з погляду потрактування органічної єдності морфологічних категорій є монографія А. Загнітка «Теоретична граматики української мови. Морфологія» [5]. Учений переконливо продемонстрував системність досліджуваних явищ, їхню нерівнорядність, наявність різноманітних зв'язків, взаємозумовленостей, взаємопроникнення і взаємопереходів. Послідовне застосування функційної морфолого-синтаксичної концепції в ідентифікації та аналізі мовних одиниць у «Теоретичній морфології української мови» І. Вихованця і К. Городенської виразно оприявило тісні різнопланові зв'язки морфології зі синтаксисом і словотвором та зумовило перегляд усталених поглядів на склад і природу іменникових та дієслівних категорій. У новому світлі постала й категорія особи: констатовано її вияви не лише в дієслові та займенникових іменниках, а й у власне-іменниках [1, с. 98-99, 263-268].

У сучасній функційно-категорійній граматиці, за словами К. Городенської, основним критерієм вирізнення морфологічних категорій буде функційний, що ґрунтується на принципі від функції до форми, який слугуватиме базою для поділу морфологічних категорій відповідно до трьох аспектів синтаксису – комунікативного, семантичного й формального – на комунікативно спрямовані, когнітивно спрямовані та формально спрямовані [3, с. 96-97]. Отже, сучасне потрактування морфологічних явищ не зводиться до опису формальних показників, має синтаксичну перспективу, покликане оприявити морфологічні механізми творення комунікативної одиниці. Тому особливого значення набуває відповідний аналіз тих категорій, що забезпечують синтаксичну взаємодію центральних частин мови, зокрема категорії особи.

Вивчення репрезентації особових протиставлень у дієслові має давню мовознавчу традицію. Особа іменника через непослідовність формального вираження привернула увагу дослідників значно пізніше, у зв'язку зі зміною уявлень про природу граматичного у слові (докладний аналіз поглядів українських мовознавців на особу іменника див. у [10]). Проте адекватна інтерпретація про організацію цих категорій можлива лише у разі їх вивчення у комплексі, з позицій синтаксичної взаємодії, як складників загальної категорії особи. Морфологічну особу потрактовано як граматичне ядро функційно-семантичної категорії персональності на тлі інших виявів відповідної семантики в українській мові [9]. Нині потребують уточнення її функції, своєрідне місце в системі категорій іменника і дієслова та морфологічній системі української мови загалом.

Мета пропонованого дослідження – проаналізувати морфологічну категорію особи з погляду її ролі в організації взаємодії центральних частин мови для творення речення.

Матеріали і методи дослідження. У статті подано результати дослідження, виконаного на матеріалі художніх, наукових і публіцистичних текстів XIX – XXI ст. Використано комплекс загальнонаукових методів (індукції, дедукції, аналізу, синтезу). З-поміж лінгвістичних домінуючим є описовий метод, що вможливив систематизацію та інтерпретацію виявів категорії особи в іменнику і дієслові.

Результати дослідження. Попри спільне поняттєве підґрунтя, що зумовлює тотожну трикомпонентну структуру, морфологічна особа в іменнику й дієслові реалізується по-різному. В іменнику вона має класифікаційний характер, частково виявляючись у словозміні, у дієслові – це класична словозмінна категорія, представлена через низку протиставлених форм. Поділ іменників за особами відбиває категоризацію предметів за стосунком до комунікації, що є важливою передумовою

мовленнєвої взаємодії та формування її одиниць. Грамема першої особи представлена займенниковими іменниками – *я і ми*, другої – *ти і ви*. Значення третьої особи виражають усі власне-іменники та решта займенникових іменників, напр.: *він, хто, що, абихто, де що, кожний, усі*. Репрезентантів цієї семантики неспівмірно більше, ніж одиниць, що вказують на учасників комунікації. Така кількісна диспропорція відбиває властиве людині сприйняття дійсності й комунікативного процесу, в центрі якого – мовець, що взаємодіє з адресатом (адресатами). Решта об'єктів належать до кількісно необмеженої групи, одиниці якої можуть бути опосередковано залучені до комунікації, виступаючи об'єктами повідомлення. Займенникові та власне-іменники виражають значення третьої особи у різний спосіб: перші вказують на об'єкт повідомлення, другі його номінують. Водночас у власне-іменниках морфологічна категорія особи виявляється як словозмінна через протиставлення за особами відмінкових форм. Кличний, що виражає значення другої особи, протиставлений решті відмінків, які реалізують значення третьої особи. Як класифікаційна категорія особа іменника не має формальних показників – системи афіксів (флексій чи суфіксів) – для свого вираження. У словозмінній площині реалізується за посередництва іншої категорії – послідовно корелятивної категорії відмінка. Отже, в іменнику граматична семантика персональності є непослідовно морфологізованою, що дає підстави кваліфікувати особу іменника як категорію перехідного типу. Цілком слушно А. Загнітко вважає особу іменника напівпериферійною міжрівневою категорією перехідного типу [5, с. 7].

Периферійна для ідентифікації іменника категорія особи є важливою для характеристики синтаксичної поведінки цієї частини мови. У реченні особові параметри іменника у функції суб'єкта зумовлюють особову форму дієслівного предиката. Оскільки йдеться про частиномовні закономірності поєднання слів, їх варто розглядати в межах граматики, а не лексичної сполучуваності, хоч не можна заперечувати залежності особових параметрів іменника чи дієслова від їхнього лексичного значення. Наприклад, форму кличного відмінка, що виражає значення другої особи, мають назви людей (*хлопець – хлопче, депутат – депутате, Марія – Маріє, співачка – співачко*) і не мають назви предметів, абстрактних понять. Останні набувають такої форми лише в разі уособлення, напр.: *Через тумани лихі, через великеє горе / Ти світиш мені, моя зоре* (Леся Українка); *Доле, де ми? Доле, хто ми?* (Б. Лепкий). Попри численність таких випадків у поетичному мовленні, кличний зберігає свою лексичну обмеженість: відповідна форма іменників, що позначають предмети, потребує семантичної трансформації. З-поміж дієслів форми всіх трьох осіб мають лише ті одиниці, що позначають дію або стан, суб'єктом яких є людина (*читаю, читаємо – читаєш, читаєте – читає, читають*). Дієслова, що позначають дії, стани предметів, у прямому значенні мають тільки форму третьої особи (*тече, течуть; розсипається, розсипаються; кришиться, кришуться; досягає, досягають*).

Те, що тривалий час лінгвісти не помічали іменникової особи, можна пояснити не лише невиразністю формального маркування, а й наявністю послідовної репрезентації відповідних значень у дієслові. Розрізнення граем особи асоціювалось насамперед із дієсловом. Подібна до особової обмеженість формальної репрезентації граем властива класифікаційній іменниковій категорії істот/неістот, проте це не стало на заваді її виокремленню. Дискусії щодо статусу цієї категорії не вплинули на її традиційне подання у лінгводидактичних працях. Звісно, формуванню чітких уявлень про особу іменника заважало й визнання займенника окремою частиною мови: виразники граем першої, другої та третьої осіб потрапляли до різних лексико-граматичних класів.

Для дієслова, як і для іменника, категорія особи є периферійною, не визначає його частиномовної специфіки. Водночас з-поміж невластивих дієслівних категорій, до яких

належать також рід і число, особа є центральною. Згадані категорії, що взаємоперетинаються у двох основних частинах мови, виражають тісний зв'язок іменника і дієслова в структурі речення [2, с. 44]. Однак якщо рід і число відбивають певні характеристики суб'єкта, притаманні йому в позамовній дійсності, то особа характеризує його у вимірах комунікації, уводить до дійсності комунікативної, де, власне, з'являється і функціонує речення.

Єдина з-поміж названих невластивих дієслівних категорій, особа взаємодіє з категорією ієрархічно вищого рівня – персональністю. «Значення числа і роду, релевантні для оформлення граматичного зв'язку форм у складі словосполучення і речення, не втілюються на синтаксичному рівні в специфічні синтаксичні категорії» [9, с. 66]. Через синтаксичну категорію персональності особа долучається до формування предикативності речення. Традиційно до останньої зараховують час і модальність – синтаксичні категорії, що співвідносяться з морфологічними категоріями власне-дієслівної природи. Спосіб і час дієслова семантично мотивовані, безпосередньо зорієнтовані на відбиття відношень, властивих позамовній дійсності. Зважаючи на активну організаційну роль дієслова в реченні, важлива синтаксична функція цих категорій видається очевидною. Натомість особа дієслова відбиває реальні відношення опосередковано, транспонуючи свої значення з іменника. Істотність особових відношень для формування речення менш помітна. Однак особові значення виявляються в дієслові саме тоді, коли воно реалізує свої основні формально-синтаксичні функції – присудка і головного члена односкладного речення. Тому закономірно, що особу називають обов'язковою, основною характеристикою дієслова. Про особливу важливість цієї категорії зазначають у своїх працях, зокрема, В. фон Гумбольдт, О. Потебня, В. Русанівський [4, с. 213; 7, с. 91; 8, с. 237].

Невластивий характер особи не суперечить її функційній важливості, він визначає своєрідний синтаксичний потенціал цієї морфологічної категорії дієслова. Унаслідок похідності особи, залежності від субстантивних сем дієслівної лексики, відсутності формальних показників особи в деяких дієслівних формах (минулого часу й умовного способу) виникає тісний зв'язок між дієсловом та іменником у реченні. Семантична центральність іменника у формуванні категорійних значень особи і водночас їх найпоспідовніша формальна репрезентація в дієслові зумовлює своєрідне взаємопроникнення часткових категорій особи центральних частин мови. Нерозривний зв'язок субстантивної та предикатної частин мови, що його на морфологічному рівні реалізує категорія особи, не лише відбиває онтологічну єдність предметів та їхніх ознак, а й засвідчує обов'язковість встановлення особових співвідношень для творення речення. Ґрунтуючись на лексичній семантиці компонентів комунікативної одиниці, розрізнення осіб виявляється і на рівні морфології, і на рівні синтаксису. Закріплення граматичного значення персональності на морфологічному рівні в категоріях особи обох центральних частин мови дає змогу в одному повідомленні кілька разів актуалізувати розподіл комунікативних ролей, напр: *Ми весь час стоїмо на грані / Невідомих шляхів майбутніх* (О. Теліга); *Ти не забила, дитинко?* (В. Даниленко); варіювати способи втілення персональних значень на синтаксичному рівні, а з ними й способи вираження прагматичної інформації, що їх супроводжує, пор.: *Я виконав завдання. – Завдання виконав. – Завдання виконане. – Завдання виконано.* Наявність категорії особи і в іменнику, і в дієслові, відмінності в її репрезентації забезпечують гнучкість структури речення.

Висновки і перспективи.

Категорія особи посідає особливе місце в системі морфологічних категорій української мови завдяки своєрідній реалізації в обох центральних частинах мови. Виражені в іменнику результати категоризації об'єктів позамовної дійсності у дієслові постають як динамічна характеристика, що відбиває розподіл комунікативних ролей, обов'язковий для перебігу спілкування й творення речення. Специфічна

розгалуженість загальної категорії особи, де іменник є центральним з погляду семантики, а дієслово – з погляду формальної репрезентації значень, зумовлює різноманітність вираження персональних значень на синтаксичному рівні. Мовець має змогу в різний спосіб актуалізувати розподіл комунікативних ролей. Для творення речення цей розподіл є обов'язковим: установлення відношення комунікативної одиниці до дійсності без урахування стрижневих параметрів комунікації не можливе.

Прикметною є периферійність особи для кожної з центральних частин мови. Не визначаючи їхньої специфічності, вона засвідчує здатність іменника і дієслова до взаємодії на семантико-синтаксичному й формально-синтаксичному рівнях. Комунікативно орієнтована морфологічна категорія особа має когнітивне підґрунтя, а також забезпечує формальну узгодженість підмета й присудка за особою. Така різноспрямованість особи потребує глибшого вивчення у зіставленні з іншими категоріями, що забезпечують взаємодію іменника та дієслова. На часі й адекватна інтерпретація механізму взаємодії морфологічних категорій із категоріями ієрархічно вищого рівня.

Список використаних джерел

1. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови : Академічна граматики української мови [Текст] / І. Вихованець, К. Городенська ; за ред. І. Вихованця. – К. : Пульсари, 2004. – 400 с.
2. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті [Текст] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
3. Городенська К. Функціонально-категорійна граматики української мови / К. Городенська [Текст] // Наук. вісник Херсонського держ. ун-ту. Серія «Лінгвістика» : Зб. наук. праць. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2005. – Вип. II. – С. 92 – 97.
4. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества [Текст] / В. фон Гумбольдт // Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М. : Прогресс, 1984. – С. 37–298.
5. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія : [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 437 с.
6. Плунгян В. А. Грамматические категории, их аналоги и заместители : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : спец. 10.02.19 / В. А. Плунгян. – Институт языкознания РАН. – М., 1998. – 48 с.
7. Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике : в 4 т. [Текст] / А. А. Потєбня. – Т. I–II. – М. : Учпедгиз, 1958. – 536 с.
8. Русанівський В. М. Структура українського дієслова [Текст] / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1971. – 315 с.
9. Ясакова Н. Категорія персональності: природа, структура та репрезентація в українській літературній мові : [Текст] / Н. Ясакова. – К. : НаУКМА, 2016. – 328 с.
10. Ясакова Н. Ю. Кваліфікація граматичних значень особи в іменнику: традиція та сучасні погляди [Текст] / Н. Ю. Ясакова // Наукові записки НаУКМА. – Т. 164. Філологічні науки (Мовознавство). – К. : НаУКМА, 2014. – С. 39–42.
11. Ясакова Н. Ю. Реалізація категорійних значень особи у словозміні іменника [Текст] / Н. Ю. Ясакова // Наукові записки НаУКМА. – Т. 189. Філологічні науки (Мовознавство). – К. : НаУКМА, 2016. – С. 62–66.

References

1. Vykhoanets, I., Horodenska K. (2004). Teoretychna morfolohiia ukrainskoi movy [The theoretical morphology of Ukrainian language]. Kyiv: Pulsary, 400.
2. Vykhoanets, I. (1988). Chastyny movy v semantyko-hramatychnomu aspekti [Parts of speech in semantical and grammatical aspects]. Kyiv: Naukova dumka, 256.

3. Horodenska, K. (2005). Funktsionalno-katehoriina hramatyka ukrainskoi movy [The functional and categorial grammar of the Ukrainian language]: Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu [Herald of Kherson State University, 2, 92-97.
4. Humboldt, V. (1984). O razlichii stroenija chelovecheskih jazykov i ego vlijanii na duhovnoe razvitie chelovechestva [About the difference of the structure of human languages and its influence on the spiritual development of human kind]: Izbrannye trudy po jazykoznaniju [Selected Works on Linguistics]. Moscow: Progress, 37-298.
5. Zahnitko, A. P. (1996). Teoretychna hramatyka ukrainskoi movy. Morfolohiia [Theoretical grammar of the Ukrainian language. Morphology]. Donetsk: DonDU, 437.
6. Plungjan, V. A. (1998). Grammaticheskie kategorii, ih analogi i zamestiteli [Grammatical categories of their analogues and substitutes]. Institute of Linguistics, Russian Academy of Sciences, Moscow, 48.
7. Potebnya, A. A. (1958). Iz zapisok po russkoy grammatike [From the Notes on the Russian Grammar]. Vol. I-II. Moscow: Uchpedgiz, 536.
8. Rusanivskiy, V. M. (1971). Struktura ukrainskoho diieslova [Structure of the Ukrainian verb]. Kyiv: Naukova dumka, 315.
9. Yasakova, N. (2016). Katehoriya personal'nosti: pryroda, struktura ta reprezentatsiya v ukrayins'kiy literaturniy movi [The Category of Personality: peculiarity, structure and representation in the Ukrainian Standard Language]. Kyiv: NaUKMA, 328.
10. Yasakova, N. Y. (2014). Kvalifikatsiia hramatychnykh znachen osoby v imennyku [Grammatical meaning of personality within nouns determination: traditions and modern approaches]: Naukovi zapysky NaUKMA. Filolohichni nauky (Movoznavstvo) [Academic notes of NaUKMA. Philology (Linguistics)], 164, 39-42.
11. Yasakova, N. Y. (2016). Realizatsiia katehoriinykh znachen osoby u slovozmini imennyka [Implementation of categorial meanings of person in noun inflection]: Naukovi zapysky NaUKMA. Filolohichni nauky (Movoznavstvo) [Academic notes of NaUKMA. Philology (Linguistics)], 189, 62-66.

МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ ЛИЦА В СВЕТЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ЧАСТЕЙ РЕЧИ

Н. Ю. Ясакова

***Аннотация.** В статье проанализирована морфологическая категория лица с точки зрения ее роли в организации взаимодействия центральных частей речи в составе предложения. Установлено, что в существительном лицо имеет классификационный характер, частично проявляясь в словоизменении, а в глаголе является словоизменяющей категорией. Специфическая разветвленность общей категории лица, где существительное является центральным с точки зрения семантики, а глагол – с точки зрения формальной репрезентации значений, обуславливает разнообразие выражения персональных значений на синтаксическом уровне. Говорящий может различными способами актуализировать распределение коммуникативных ролей, которое обязательно для формирования предложения.*

Периферийная и для существительного, и для глагола категория лица свидетельствует о их способности взаимодействовать на семантико-синтаксическом и формально-синтаксическом уровнях. Коммуникативно ориентированная морфологическая категория лица имеет когнитивное основание, а также обеспечивает формальную согласованность подлежащего и сказуемого по лицу.

Разнонаправленность лица требует более глубокого изучения в сопоставлении с другими категориями, обеспечивающими взаимодействие

существительного и глагола. Актуальна и адекватная интерпретация механизма взаимодействия морфологических категорий с категориями иерархически высшего уровня.

Ключевые слова: морфологическая категория лица, существительное, глагол, предикативность, персональность

MORPHOLOGICAL CATEGORY OF PERSON IN THE LIGHT OF INTERACTION BETWEEN PARTS OF SPEECH

N. Y. Yasakova

Abstract. Adequate interpretation of morphological system should take into account absence of impenetrable boundaries, presence of numerous ties, functional coherence of components. Already at the level of morphological categories, possibility of interaction of parts of speech within a communicative unit is put, and their complex description must clearly demonstrate it. Particular importance gets corresponding analysis of the categories that provide syntactic interaction of central parts of speech, in particular the categories of person.

Purpose of the proposed study is to analyze the morphological category of person in terms of its role in organizing interaction of central parts of speech to create a sentence.

Results. In noun, the category of person has a classifying character and is partially manifested in inflection, in verb – it is a classical inflection category represented through a series of contrasted forms. Peripheral category of person for identifying the noun is important for characterizing syntactic behavior of this part of speech. In sentence, personal parameters of noun in the function of subject determine the personal form of verb predicate. For verb, the category of person is also peripheral. At the same time, among non-proper-verbal categories, which also include gender and number, person is central. It interacts with the hierarchically higher level category (personality) and is involved in formation of sentence predicativity. As a result of personal derivation, dependence on substantive semes of verbal lexeme, absence of formal markers of person in some verbal forms (past tense and conditional mode), there is a close connection between verb and noun in sentence.

Semantic centrality of noun in formation of categorial values of person and, at the same time, their most consistent formal representation in verb leads to a peculiar interpenetration of partial categories of person of central parts of speech. The speaker has the opportunity to update distribution of communicative roles several times in one message, to vary the ways in which personal values can be implemented at the syntactic level. Presence of category of person in both noun and verb, differences in its representations provide flexibility of the structure of sentence.

Originality. The article for the first time deals with the role of the morphological category of person in the interaction between parts of speech noun and verb in the structure of sentence.

Conclusion. The category of person has a special place in the system of morphological categories of Ukrainian language. It is peculiarly implemented in both central parts of speech. Thanks to person, noun and verb interact on the semantic-syntactic and formal-syntactic levels. Communicatively oriented category of person has cognitive background and provides formal coherence of subject and predicate by person. Such divergence of person requires a deeper study in comparison with other categories that provide interaction of noun and verb. Adequate interpretation of the mechanism of interaction of morphological categories with hierarchically higher level categories is of immediate interest.

Keywords: morphological category of person, noun, verb, predicativity, personality